অধ্যায় ১০ ঃ সমাস

অধ্যায় গাঁথনি

১০.১ উদ্দেশ্য
১০.২ পৰিচয়
১০.৩ সমাসৰ লক্ষণ
১০.৪ সমাসৰ সাধাৰণ নিয়ম
১০.৫ সমাসৰ প্ৰকাৰ
    ১০.৫.১ অব্যয়ীভাব সমাস
    ১০.৫.২ তৎপুৰুষ সমাস
    ১০.৫.৩ বহুব্ৰীহি সমাস
    ১০.৫.৪ দ্বন্দ্ব সমাস
    ১০.৫.৫ দ্বিগু সমাস
    ১০.৫.৬ কৰ্মধাৰয় সমাস
১০.৬ অধ্যায়টিৰপৰা আমি কি শিকিলোঁ
১০.৭ অধিক জানিবলৈ
১০.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
১০.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

১০.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সমাসৰ লক্ষণ জানিব পাৰিব
- সমাসৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব
- সমাসৰ সাধাৰণ নিয়ম কিছুমানৰ বিষয়ে জানিব
- প্ৰত্যেকটো সমাস উদাহৰণসহ জানিব পাৰিব।

১০.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত ভাষাৰ পদ গঠন, বাক্যত পদৰ ব্যৱহাৰ, কাৰক আদিৰ কথা অধ্যয়ন কৰিছে। কাৰকে যিদৰে বাক্যত পদৰ ব্যৱহাৰৰ সম্পৰ্কত জ্ঞান দিয়ে, তেনেদৰে কেইবাটাও পদ একেলগে লগ লগাই এটা পদত পৰিণত কৰিবপৰা জ্ঞান সমাসৰ পৰা লাভ কৰিব পাৰি। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে আৱশ্যকীয় নিয়ম কিছুমানৰ বিষয়েও আপুনি অৱগত হ'ব পাৰিব।

এই অধ্যায়ত প্ৰধানতঃ আপুনি সমাসৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিব। সমাস শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে চুটি কৰণ। তেনেকুৱা সংক্ষিপ্তকৰণ কোনো নিয়মৰ সহায় নোহোৱাকৈ কৰিব নোৱাৰি।

সমাসবদ্ধ পদ কেনেকুৱা হব লাগে আৰু সেইবোৰৰ মূল উদ্দেশ্যও এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হব। আপুনি দেখিবলৈ পাব যে কিছুমান সমাস আমি আমাৰ ভাষাত ব্যৱহাৰ কৰো। যেনে— যদুনন্দন, সপুত্ৰ, পীতাম্বৰ, সুগন্ধি, মুষ্টামুষ্টি, ৰাজপথ, ৰাম-লক্ষ্মণ, দুগ্ধধৱল ইত্যাদি।

সমাসত ব্যৱহাৰ হোৱা পদবোৰে যে কেতিয়াবা বেলেগ এটা পদার্থকো বুজায় তাকো আপুনি এই অধ্যায়টিৰ অধ্যয়নৰপৰা অৱগত হব পাৰিব। সমাসৰ উদাহৰণলৈ লক্ষ্য কৰিলে আপুনি জানিব পাৰিব যে সমাসত সোমোৱা পদবোৰৰ ইটোৰ লগত সিটোৰ এটা সম্পর্ক (অন্বয়) আছে। সম্পর্ক নথকা পদৰ মাজত সমাস হব নোৱাৰে। সমাসৰ আলোচনাৰ পৰা আপুনি এই ধৰণৰ বিষয় জানিব পাৰিব।

১০.৩ সমাসৰ লক্ষণ

সমাস শব্দটোৰ অর্থই হৈছে চুটি কৰণ। যেতিয়া দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ লগ লগাই এটা পদ গঠন কৰা হয়, তেতিয়া তাক সমাস বুলি কোৱা হয়। যেনে— ৰামঃ চ হৰিঃ চ শ্যামঃ চ = ৰাম-হৰি শ্যামাঃ (ৰাম, হৰি আৰু শ্যাম); ৰামঃ চ লক্ষ্মণঃ চ = ৰামলক্ষ্মণৌ (ৰাম আৰু লক্ষ্মণ)। যেতিয়া পৰস্পৰ সম্বন্ধ বিশিষ্ট দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ যোগ হৈ এটা পদত পৰিণত হয় তেতিয়া তাক সমাস বুলি কোৱা হয়। সমাস হোৱা পদবোৰ এটা পদ গঠনত নিয়োগ হয়। সেই কাৰণেই এক পদ হোৱাৰ ভাৱকেই সমাসৰ মূল ভেটি বুলি কব পাৰি— "একপদীভাৱঃ সমাসঃ"। যেনে— গোপালঃ চ যদুঃ চ = গোপাল-যদু, মাতুঃ স্নেহঃ = মাতৃস্নেহঃ (মাকৰ মৰম)। ইয়াত গোপাল আৰু যদু এই দুটা পদ লগ লাগি গোপাল-যদু মাতৃৰ স্নেহ এই দুটা পদৰ যোগত মাতৃস্নেহ সমাসান্ত পদ গঠন হৈছে। এতেকে এনেকুৱা পদ সমাসান্ত। কাৰণ, দুটা পদ লগ লাগি এটা পদত পৰিণত হৈছে।

সমাসত সোমোৱা পদবোৰৰ ভিতৰত পৰস্পৰ সম্পর্ক বা সম্বন্ধ থাকিব লাগে। পদবোৰৰ ভিতৰত সম্বন্ধ নাথাকিলে সমাস হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণেই পৰস্পৰৰ মাজত সম্বন্ধ থকা পদৰ মাজতেই সমাসবোৰ গঠন হয়। সমাসৰ লক্ষণসূচক সুত্ৰটো হ'ল— "সমর্থঃ পদবিধিঃ"।

১০.৪ সমাসৰ সাধাৰণ নিয়ম

ক) সমাসৰ অন্তর্গত বিভক্তি লোপ হয়; কেৱল শেষৰ পদৰ বিভক্তি থাকে। যেনে— পিতুঃ তর্পণম্ পিতৃ-তর্পণম্ । ইয়াত 'পিতুঃ' পদৰ ষষ্ঠী বিভক্তি লোপ পাইছে আৰু তর্পনম্ পদৰ বিভক্তি ৰৈ গৈছে।

খ) সমাসত আটাইকেইটা পদ লগ লাগি এটা প্রাতিপাদিক ৰূপে পৰিগণিত হয় আৰু শেষৰ পদত সমাস হোৱা পদবোৰৰ বচন লগ লাগি যুক্ত বচন হয়। যেনে— ৰমেশঃ চ কমলঃ চ মাণিকঃ চ = ৰমেশ-কমল-মাণিকাঃ। ইয়াত ৰমেশ, কমল আৰু মাণিকৰ বিভক্তি লোপ হৈছে আৰু সমস্ত পদৰ শেষত থকা মাণিক পদত বহুবচন হৈছে।

গ) যিকেইটা পদেৰে সমাস কৰা হয় সেইবোৰক সমস্যমান পদ বোলে। সমাসৰ অর্থ বুজাবলৈ যি বাক্য ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাক ব্যাসবাক্য বোলে। সমাস কৰিলে যিটো পদ হয় তাক সমস্ত পদ বোলে।

ঘ) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পাছৰ পদৰ শেষত থকা ন-কাৰৰ লোপ হয়। যেনে— ৰাজ্ঞঃ সমীপে = উপৰাজম্। ইয়াত ৰাজন্ শব্দৰ ন্-কাৰ লোপ পোৱাত উপৰাজম্ হৈছে।

ঙ) সমাস হ'লে পূর্ব্ব পদৰ শেহত থকা ন কাৰৰ লোপ হয়। যেনে— ৰাজ্ঞঃপুৰুষঃ = ৰাজপুৰুষঃ।

ইয়াত ৰাজ্ঞঃ বুলি কোৱাত ৰাজন্ (প্রাতিপদিক) শব্দৰ ন্-কাৰ লোপ পোৱাত ৰাজপুৰুষঃ হৈছে।

চ) বিশেষ্য পদ পিছত থাকিলে মহৎ শব্দৰ ঠাইত মহা হয়। যেনে— মহান্ ভুজঃ = মহাভুজঃ; মহান্ পুৰুষঃ = মহাপুৰুষঃ। কিন্তু মহতঃ ভুজঃ = মহদ্ভুজঃ হ'ব (ষষ্ঠী তৎপুৰুষ)।

ছ) স্বৰবর্ণ পিচত থাকিলে নঞ্ তৎপুৰুষৰ ন-কাৰৰ ঠাইত অন্ হয়। যেনে— ন আচাৰঃ = অনাচাৰঃ।

জ) ব্যঞ্জন বর্ণ পিছত থাকিলে নঞ্ ৰ 'ন্'ৰ ঠাইত 'অ' হয়। যেনে— ন কালঃ = অকালঃ, ন পুষ্পম্ = অপুষ্পম্।

১০.৫ সমাসৰ প্রকাৰ

মহামুনি পাণিনিৰ মতে সমাস চাৰি প্রকাৰৰ। যেনে— অব্যয়ীভাৱ, তৎপুৰুষ, বহুব্রীহি আৰু দ্বন্দ্ব সমাস। সূত্রকাৰৰ (পাণিনি) মতে কর্মধাৰয় আৰু দ্বিগু সমাস তৎপুৰুষ সমাসৰ অন্তর্গত। কিন্তু, আন আন বৈয়াকৰণৰ মতে সমাস ছয় প্রকাৰ। যেনে— অব্যয়ীভাৱ, তৎপুৰুষ, বহুব্রীহি, দ্বন্দ্ব, দ্বিগু আৰু কর্মধাৰয় সমাস।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ সমাস হোৱা পদবোৰৰ পৰস্পৰৰ মাজত সম্পর্ক থাকিব লাগে। বাক্যটো হয় নে নহয় লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ সমাস কাক বোলে লিখক।

.....

.....

১০.৫.১ অব্যয়ীভাৱ সমাস

আপুনি সমাস কাক বোলে সেইটো অধ্যয়নৰ পিছত এতিয়া অব্যয়ী ভাব সমাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

অব্যয় পদৰ লগত সুৱন্ত পদৰ (সুপ্ অন্ত) যি সমাস হয় তাক অব্যয়ী ভাব সমাস বোলা হয়। যেনে— উপৰাজম্ (ৰজাৰ ওচৰত)। ইয়াত উপ-অব্যয়ৰ লগত ৰাজন্ শব্দৰ অব্যয়ী ভাব সমাস হৈছে। আপুনি অব্যয়ী ভাব সমাসৰ কেইটামান নিয়ম মনত ৰাখিব লাগিব। তলত সেইবোৰ উল্লেখ কৰা হ'ল—

ক) অব্যয়ী ভাব সমাসৰ সমস্ত পদটো সদায় ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনত ব্যৱহাৰ হয়। বাক্যত ইয়াৰ প্রয়োগ অব্যয় পদৰ দৰে।

খ) অ-কাৰান্ত অব্যয়ী ভাবৰ পৰৱর্তী বিভক্তিৰ ঠাইত ম্ হয়; কিন্তু পঞ্চমী বিভক্তিৰ ঠাইত নহয়। আকৌ তৃতীয়া আৰু সপ্তমী বিভক্তিৰ ঠাইত বিকল্পতহে ম্ হয়। যেনে— অনুৰূপম্, (একে ধৰণৰ) যথাভিমতম্। কিন্তু যথাভিমতেন, যথাভিমতে নাইবা যথাভিমতম্ হয়।

গ) অব্যয়ী ভাব সমাসৰ অকাৰান্তৰ বাহিৰে অন্য শব্দৰ পাছত বিভক্তি নাইকীয়া হয়। যেনে— যথাশক্তি; শম্ভোঃ সমীপম্ (শম্ভুৰ ওচৰত) = উপশম্ভু, ধাতেঃ সমীপম্ (ঈশ্বৰৰ ওচৰত) = উপধাতৃ।

১) সমীপ (ওচৰ), অভাৱ, অত্যয় (ঠিক পৰৱর্তী), আনুপূর্ব্ব (ক্রমাগত ভাবে), যৌগপদ্য (লগত), সাকল্য (গোটেই), ব্যৃদ্ধি (দুখ), সমৃদ্ধি, পর্য্যন্ত আদি অর্থত সুৱন্ত (সুপ + অন্ত) পদৰ লগত অব্যয়পদৰ যি সমাস হয় তাক অব্যয়ী ভাব সমাস বোলে। যেনে— গৃহস্য সমীপম্ (ঘৰৰ ওচৰত) = উপগৃহম্, কৃষ্ণস্য সমীপম্ (কৃষ্ণৰ ওচৰত) = উপকৃষ্ণম্ এইবোৰ সামীপ্য অর্থত হোৱা অব্যয়ী ভাব সমাস।

অভাৱ অর্থত = ভিক্ষায়াঃ অভাৱঃ = দুর্ভিক্ষম্ (দুর্ভিক্ষ),
বিঘ্নস্য অভাৱঃ = নির্বিঘ্নম্ (বিঘিনিৰ অভাৱ)

অত্যয় অর্থত = বসন্তস্য অত্যয়ঃ = অতিবসন্তম্,
বাধায়াঃ অত্যয়ঃ = অতিবাধম্
হিতস্য অত্যয়ঃ = অতিহিতম্

পশ্চাৎ অর্থত = লক্ষ্মণস্য পশ্চাৎ = অনুলক্ষ্মণম্ (লক্ষ্মণৰ পিছত),
বাষ্পৰথস্য পশ্চাৎ = অনুবাষ্পৰথম্ (ৰেলগাড়ীৰ পিছত),
বৃক্ষস্য পশ্চাৎ = অনুবৃক্ষম্

অসম্প্রতি অর্থত = শোকঃ সম্প্রতি ন যোজ্যতে = অতিশোকম্ (শোকহীন),
শঙ্কা সম্প্রতি ন যুজ্যতে = অতিশঙ্কম্ (শঙ্কাহীন)

যোগ্যতা অর্থত = ৰূপস্য যোগ্যম্ = অনুৰূপম্,
ক্ষমায়াঃ যোগ্যম্ = অনুক্ষমম্ (ক্ষমাৰ যোগ্য)

বীপ্ সা (বাৰে বাৰে) অর্থত = দিনং দিনম্ = প্রতিদিনম্ (নিতৌ),
গৃহং গৃহম্ = প্রতিগৃহম্ (প্রত্যেক ঘৰত)

আনুপূর্ব্ব অর্থত = বর্ণানাম্ আনুপূর্ব্যেণ = অনুবর্ণম্ (বর্ণ অনুসৰি)

বিভক্তি অর্থত = কাননে = অধিকাননম্ (বাগিচাত),
হৰৌ = অধিহৰি, গৃহে = অধিগৃহম্

সাদৃশ্য অর্থত = সখ্যাঃ সদৃশঃ = সসখি (সখীৰ নিচিনা),
করেঃ সদৃশঃ = সকরি। (কবিৰ নিচিনা)

যৌগপদ্য অর্থত = চক্রেণসহ = সচক্রম্ (চক্রৰ সৈতে),
অস্ত্রেণ সহ = সাস্ত্রম্। (অস্ত্রেৰে সৈতে)

সাকল্য অর্থত = তৃণমপি অপৰিত্যজ্য = সতৃণম্ (তৃণেৰে সৈতে)।

সমৃদ্ধি অর্থত = ভিক্ষাণাং সমৃদ্ধিঃ = সুভিক্ষম্ (ভিক্ষা সহজলভ্য)

পর্যন্ত অর্থত = তদ্ধিত পর্যন্তম্ = সতদ্ধিতম্ (তদ্ধিতলৈকে),
কাৰক পর্যন্তম্ = সকাৰকম্ (কাৰকলৈকে)

২) কালবাচক শব্দৰ বাহিৰে আন পদ পিছত থাকিলে, অব্যয়ী ভাব সমাসত 'সহ' শব্দৰ সলনি 'স' হয়। (''অব্যয়ীভাৱে চাকালে'')। যেনে— দুগ্ধেন সহ = সদুগ্ধম্ (গাখীৰেৰে সৈতে), কিন্তু কাল বাচক পদ থাকিলে 'সহ'ৰ ঠাইত 'সহ'ই হ'ব। যেনে— অপৰাহ্নেন সহ = সহাপৰাহ্নম্। (অপৰাহ্নৰে সৈতে)।

৩) শৰৎ আদি শব্দৰ লগত অব্যয়ী ভাব সমাস হ'লে, সমস্ত পদত উচ্ (অ)প্রত্যয় হয়। যেনে— শৰদঃ সমীপম্ = উপশৰদম্; মনসঃ সমীপম্ উপমনসম্ (মনৰ কাষত) (শৰতৰ ওচৰা ওচৰি)

৪) অপ, পৰি, বহিঃ আদি শব্দৰ পঞ্চমী বিভক্তিযুক্ত পদৰ লগত বিকল্পত অব্যয়ী ভাব সমাস হয়। যেনে— গ্রামাৎ বহিঃ বহিগ্রামম্ (গাৱঁৰ বাহিৰত), উপবনাৎ প্রাক্ প্রাগুপবনম্ (উপবনৰ আগত)।

৫) মর্য্যাদা (সীমা) আৰু অভিবিধি (ব্যাপ্তি) অর্থত পঞ্চমী বিভক্তি যুক্ত পদৰ লগত আঙ্ (আ) উপসর্গৰ বিকল্পত অব্যয়ী ভাব সমাস হয়। যেনে— আ সমুদ্রাৎ = আসমুদ্রম্ বা আসমুদ্রাৎ (সমুদ্রলৈকে); আকুমাৰাৎ = আকুমাৰম্ বা আকুমাৰাৎ (কুমাৰ কললৈকে)।

৬) সমাহাৰ বুজালে নদীবাচক সুৱন্ত পদৰ লগত সংখ্যাবাচক শব্দৰ অব্যয়ী ভাব সমাস হয়। যেনে— পঞ্চানাং গঙ্গানাং সমাহাৰঃ = পঞ্চগঙ্গম্ (পাঁচটা গঙ্গাৰ সমাহাৰ); তিসৃণাং গঙ্গানাং সমাহাৰঃ = ত্রিগঙ্গম্ (তিনিটা গঙ্গাৰ সমাহাৰ)।

৭) লক্ষ্য বা উদ্দেশ্য বুজালে দ্বিতীয়া বিভক্তি যুক্ত পদৰ লগত বিকল্পত অব্যয়ী ভাব সমাস হয়। যেনে— অগ্নিং লক্ষ্যীকৃত্য =অভ্যগ্নি বা প্রত্যগ্নি (অগ্নিক উদ্দেশ্য কৰি)।

৮) কোনো নদীৰ বিশেষ লক্ষণৰদ্বাৰা কোনো ঠাই চিহ্নিত হ'লে নদীবাচক পদৰ লগত সুবন্তপদৰ অব্যয়ী ভাব সমাস হয়। যেনে— উন্মত্তা গঙ্গা যস্মিন্ (গঙ্গা যত প্ৰবল) = উন্মত্তাগঙ্গম্; তূষ্ণীং গঙ্গা যস্মিন্ (গঙ্গা যত শান্ত) = তূষ্ণিগঙ্গম্।

৯) ষষ্ঠী বিভক্তিযুক্ত পদৰ লগত পাৰ আৰু মধ্য শব্দৰ বিকল্পত অব্যয়ী ভাব সমাস হয় ('পাৰে মধ্যে ষষ্ঠ্যা বা')। যেনে— সমুদ্রস্য পাৰম্ = পাৰেসমুদ্রম্; গঙ্গায়াঃ মধ্যম্ = মধ্যেগঙ্গম্; ব্রহ্মপুত্রস্য পাৰম্ = পাৰেব্রহ্মপুত্রম্। (ব্রহ্মপুত্রৰ পাৰত)

১০.৫.২ তৎপুৰুষ সমাস

আপুনি অব্যয়ী ভাব সমাস অধ্যয়ন কৰিছে। তাত আপুনি অব্যয়ী ভাব সমাসৰ বিশেষ বিশেষ বৈশিষ্ট্যসমূহ অৱগত হৈছে।

ইয়াত তৎপুৰুষ সমাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। যি সমাসত পিছৰ পদৰ প্ৰাধান্য থাকে তাক তৎপুৰুষ সমাস বোলে। দ্বন্দ্ব আৰু তৎপুৰুষ সমাসত পাছৰ পদৰ লিঙ্গ অনুসৰি সমস্ত পদৰ লিঙ্গ নিৰ্ণয় হয়। এই বিষয়ৰ সূত্ৰটো হ'ল— "পৰবল্লিঙ্গং দ্বন্দ্বতৎপুৰুষয়োঃ"।

তৎপুৰুষ সমাস বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত। যেনে— দ্বিতীয়া তৎপুৰুষ; তৃতীয়া তৎপুৰুষ, চতুৰ্থী তৎপুৰুষ, পঞ্চমী তৎপুৰুষ, ষষ্ঠী তৎপুৰুষ, সপ্তমী তৎপুৰুষ, প্ৰাদি তৎপুৰুষ, একদেশি তৎপুৰুষ আৰু নঞ্ তৎপুৰুষ সমাস।

দ্বিতীয়া তৎপুৰুষ সমাস ঃ

১) শ্ৰিতকে আদি কৰি সাতটা সুৱন্ত পদৰ লগত দ্বিতীয়া বিভক্তিযুক্ত পদৰ সমাস হয়। পূৰ্ব্ব পদত থকা দ্বিতীয়া বিভক্তি লোপ পায় কাৰণেই তাক দ্বিতীয়া তৎপুৰুষ সমাস বোলে। যেনে— কষ্টং শ্ৰিতঃ = কষ্টশ্ৰিতঃ, দুঃখম্ অতীতঃ = দুঃখাতীতঃ, কূপং পতিতঃ = কূপপতিতঃ, জীৱিকাং প্ৰাপ্তঃ = জীৱিকাপ্ৰাপ্তঃ (জীৱিকা পোৱা), শৰণম্ আপন্নঃ = শৰণাপন্নঃ, তুহিনম্ অত্যন্তঃ = তুহিনাত্যন্তঃ (অত্যন্ত = বৰ বেছি, অধিক), (অতীত = অতিক্ৰান্ত, অতিক্ৰম কৰি থকা)।

২) ব্যাপ্তি অৰ্থাৎ বিয়পি থকা অৰ্থত কাল বাচক পদৰ লগত সুবন্ত পদৰ দ্বিতীয়া তৎপুৰুষ সমাস হয়। যেনে— বৰ্ষং ভোগ্যঃ = বৰ্ষভোগ্যঃ, মাসং ভোগ্য = মাসভোগ্যঃ।

৩) 'ক্ৰান্ত' অৰ্থত দ্বিতীয়ান্ত পদৰ লগত 'অতি' আদিৰ দ্বিতীয়া তৎপুৰুষ হয়। যেনে— বৃষ্টিম্ অতিক্ৰান্তঃ = অতিবৃষ্টিঃ (বৰষুণক অতিক্ৰম কৰি)।

তৃতীয়া তৎপুৰুষ ঃ পূৰ্ব্ব আদি সুবন্ত পদৰ লগত তৃতীয়া বিভক্তি যুক্ত পদৰ সমাস হ'লে তাক তৃতীয়া তৎ পুৰুষ সমাস বোলে। যেনে— বৰ্ষেণ পূৰ্ব্বঃ = বৰ্ষপূৰ্ব্বঃ; ধান্যেন অৰ্থঃ = ধান্যাৰ্থঃ, পিত্ৰা সমঃ = পিতৃসমঃ (পিতাৰ তুল্য)।

ক) ঊনাৰ্থ পদৰ লগত তৃতীয়ান্ত পদৰ তৃতীয়া তৎপুৰুষ সমাস হয়। যেনে— বিদ্যয়া হীনঃ = বিদ্যাহীনঃ, একেন ঊনঃ = একোনঃ, অঙ্গেন বিকলঃ = অঙ্গবিকলঃ।

খ) কৃৎ প্রত্যয় নিষ্পন্ন সুবন্ত পদৰ লগত তৃতীয়া বিভক্তি যুক্ত (কর্ত্তা আৰু কৰণ কাৰক) পদৰ সমাস হয় (কর্ত্তৃকৰণেকৃতা বহুলম্)। যেনে— মুনিনা দৃষ্টম্ = মুনিদৃষ্টম্, অস্মাভিঃ নির্মিতঃ = অস্মন্নির্মিতঃ, নখৈঃ ভিন্নঃ = নখভিন্নঃ, তেন কৃতম্ = তৎকৃতম্।

অলুক সমাস ঃ অলুক সমাসো তৎপুৰুষ সমাসৰ অন্তর্গত। যি সমাসত পূর্ব্ব পদৰ বিভক্তি লুপ্ত নহয় তাক অলুক সমাস বোলে। যেনে— ওজসাকৃতম্ তমসাকৃতম্ আদি পদ তৃতীয়া বিভক্ত্যন্ত অলুক সমাসৰ উদাহৰণ।

চতুর্থী তৎপুৰুষ সমাস ঃ বলি, হিত, ৰক্ষিত, সুখ আদি সুৱন্ত পদৰ লগত চতুর্থী বিভক্ত্যন্ত পদৰ চতুর্থী তৎপুৰুষ সমাস হয় ("চতুর্থী তদর্থার্থ বলি-হিত-সুখ-ৰক্ষিতৈঃ")। যেনে— ভ্রাত্রে সুখম্ = ভ্রাতৃসুখম্; গৱে ৰক্ষিতম্ = গোৰক্ষিতম্ (গৰুৰ বাবে ৰখা হৈছে)। 'তদর্থ' অর্থাৎ সেই উদ্দেশ্যে বা সেই নিমিত্তে এনেকুৱা অর্থ বুজালে চতুর্থী বিভক্ত্যন্ত পদৰ সমাস হয়। যেনে— যুপায় দাৰুঃ = যুপদাৰুঃ, কুণ্ডলায় হিৰণ্যম্ = কুণ্ডলহিৰণ্যম্।

পঞ্চমী তৎপুৰুষৰ সমাস ঃ ভয় আদি পদৰ লগত পঞ্চমী বিভক্তি যুক্ত পদৰ সমাস হয়। যেনে—ব্রাঘ্রাৎ ভয়ম্ = ব্যাঘ্রভয়ম্, ব্যাঘ্রাৎ ভীতিঃ = ব্যাঘ্রভীতিঃ; আপদঃ ভয়ম্ = আপদ্ভয়ম্।

ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাসঃ পূর্ব্ব পদত ষষ্ঠী বিভক্তি থাকিলে প্রথমাবিভক্তি পদৰ লগত ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাস হয়। যেনে— বৃক্ষস্য ছায়া = বৃক্ষচ্ছায়া, ৰাজ্ঞঃ পুৰুষঃ = ৰাজপুৰুষঃ, গৱাং দোহঃ = গোদোহঃ, জলস্য প্রৱাহঃ = জলপ্রৱাহঃ, নিদ্রায়াঃ ভঙ্গঃ = নিদ্রাভঙ্গঃ।

সপ্তমী তৎপুৰুষ সমাস ঃ শৌণ্ড আদি শব্দৰ লগত সপ্তমী বিভক্তি যুক্ত পদৰ সমাস হ'লে তাক সপ্তমী তৎপুৰুষ সমাস বোলে ("সপ্তমী শৌণ্ডৈঃ")। যেনে— ক্রীড়ায়াং শৌণ্ডঃ = ক্রীড়াশৌণ্ডঃ (খেলত পাকৈত), ৰণে পণ্ডিতঃ = ৰণপণ্ডিতঃ, শাস্ত্রে প্রৱীণঃ = শাস্ত্রপ্রৱীণঃ, অক্ষেষু শৌণ্ডঃ = অক্ষশৌণ্ডঃ (পাশাখেলত পাকৈত)।

"কৃত্যৈঃ ঋণে" এই নিয়ম অনুসৰি ঋণ (ধাৰ) বুজালে কৃত্য প্রত্যয় নিষ্পন্ন পদৰ লগত সপ্তমী বিভক্তিযুক্ত পদৰ সমাস হয়। যেনে— মাসে দেয়ম্ = মাসদেয়ম্, বর্ষে দেয়ম্ = বর্ষদেয়ম্।

প্রাদি তৎ পুৰুষ ঃ নিন্দা বা কুৎসা অর্থত কু, প্র আদি শব্দৰ লগত সুৱন্ত পদৰ যি সমাস হয়, তাক প্রাদি তৎপুৰুষ সমাস বোলে। যেনেঃ- কুৎসিতঃ পুৰুষঃ = কাপুৰুষঃ; কুৎসিতঃ বিপ্রঃ = কুবিপ্রঃ, প্রকৃষ্টঃ পিতামহঃ = প্রপিতামহঃ, প্রকৃষ্টঃ ভাৱঃ = প্রভাৱঃ।

উপপদ তৎপুৰুষ সমাস ঃ যি সমাসৰ শেষৰ পদটো কৃৎ প্রত্যয়ান্তে হয় তাক উপপদ তৎপুৰুষ সমাস বোলা হয়। যেনে— গৃহে তিষ্ঠতি ইতি = গৃহস্থ (গৃহ - স্থা + ক + সু) ইয়াত 'স্থ' শব্দটো কৃৎ প্রত্যয়ৰ যোগত সাধিত হৈছে। সেই কাৰণেই 'গৃহস্থঃ' পদটো উপপদ তৎপুৰুষ সমাস। নৃন্ পাতি ইতি = নৃপঃ (নৃ - পা + ক + সু)। ইয়াতো 'পঃ' পদটো (পা + ক) কৃৎ প্রত্যয় নিষ্পন্ন হোৱাত উপপদ তৎপুৰুষ হৈছে।

নঞ্ তৎপুৰুষ সমাস ঃ অভাৱ বা নেতিবাচক নঞ্ অব্যয়ৰ লগত বিভক্তিযুক্ত পদৰ যি সমাস হয় তাক নঞ্ তৎপুৰুষ সমাস বোলা হয়। ন-ৰ পিছত ব্যঞ্জন বর্ণ থাকিলে ন-ৰ

ঠাইত 'অ' আৰু ন-ৰ পিছত স্বৰবর্ণ থাকিলে ন-ৰ ঠাইত অন্ হয়। যেনে— ন ইষ্টম্ = অনিষ্টম্; ন ব্রাহ্মণঃ = অব্রাহ্মণঃ, ন চিন্তিতানি = অচিন্তিতানি আৰু ন অর্থঃ = অনর্থঃ।

জানি থোৱা ভাল

১) আপুনি জনা ভাল যে 'আত্মনেপদম্' আৰু 'পৰস্মৈপদম্' এই দুটা পদ চতুর্থী বিভক্তি যুক্ত অলুক সমাসান্ত।

২) বিকৃত অর্থ নুবুজালে তদর্থ বুজালেও চতুর্থী তৎপুৰুষ সমাস নহয়। যেনে— 'ব্রাহ্মণায় স্বর্ণম্' (ব্রাহ্মণৰ বাবে সোণ) ইয়াত চতুর্থী তৎপুৰুষ সমাস নহয়। কাৰণ ইয়াত সোণৰ বিকৃতি বুজোৱা নাই।

৩) স্তোকার্থ (অলপ), অন্তিকার্থ (ওচৰত) আৰু কৃচ্ছ্রার্থ (কষ্টবোধক) শব্দত পঞ্চমী বিভক্তি যোগ হ'লে পঞ্চমী বিভক্তি যুক্ত অলুক সমাস হয়। যেনে— স্তোকাৎ মুক্তঃ = স্তোকান্মুক্তঃ; অল্পাৎ পৰিত্যক্তঃ = অল্পাৎ পৰিত্যক্তঃ, সমীপাৎ আগতম্ = সমীপাদাগতম্।

৪) তৎপুৰুষ হ'লে ৰাজন্, অহন্ আৰু সখি শব্দৰ পিছত টচ্ (অ-কাৰ অৱশিষ্ট থাকে) প্রত্যয় হয়। তেতিয়া সেইবোৰ শব্দ অ-কাৰান্ত হয়। যেনে— দেৱানাং ৰাজা = দেৱৰাজঃ; কৃষ্ণস্য সখা = কৃষ্ণসখঃ; দ্বয়োঃ অহ্নোঃ সমাহাৰঃ = দ্ব্যহঃ।

৫) নির্দ্ধাৰণত যি ষষ্ঠী বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ হয় তাৰ লগত পৰৱর্তী সুবন্ত পদৰ ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাস নহয়। যেনে— নৰাণাং নাপিতঃ ধূর্ত্তঃ (মানুহৰ ভিতৰত নাপিত ধূর্ত্ত) ইয়াত নৰনাপিতঃ হ'ব নোৱাৰে। তেনেদৰে মনুষ্যাণাং ক্ষত্রিয়ঃ = মনুষ্যক্ষত্রিয়ঃ হব নোৱাৰে।

৬) কোনো কোনো ক্ষেত্রত সপ্তমী বিভক্তিযুক্ত উপপদ তৎপুৰুষ সমাসো অলুক সমাস হয় অর্থাৎ বিভক্তিৰ চিন থাকি যায়। যেনে— বনে চৰতি যঃ সঃ = বনেচৰঃ।

৭) নিন্দা অর্থ প্রকাশ কৰিলে সপ্তমী বিভক্তি যুক্ত পদৰ লগত সুবন্ত পদৰ অলুক সমাস হয়। যেনে— গেহে শূৰঃ = গেহেশূৰঃ (ঘৰতেই বীৰঃ), গোষ্ঠে পণ্ডিতঃ = গোষ্ঠেপণ্ডিতঃ (গোহালিত পণ্ডিত)।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ তলৰবোৰত কি তৎপুৰুষ সমাস হৈছে লিখক—

বিদ্যয়া হীনঃ; ভ্রাত্রে সুখম্; আপদঃ ভয়ম্, ৰাজ্ঞঃপুৰুষঃ।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ নির্দ্ধাৰণ অর্থত ব্যৱহাৰ হোৱা ষষ্ঠী বিভক্তিৰ লগত সুবন্ত পদৰ ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাস নহয়। শুদ্ধ নে অশুদ্ধ।

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ তৎপুৰুষ সমাসৰ সমস্ত পদৰ লিঙ্গ কোনপদৰ লিঙ্গৰ দৰে হয় লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ তলৰ পদ দুটাৰ সহায়ত বাক্য ৰচনা কৰক—
পিতৃসমঃ, মাসদেয়ম্।

.....

১০.৫.৩বহুব্রীহি সমাস

আপুনি তৎপুৰুষ সমাস অধ্যয়ন কৰিলে।এতিয়া আপুনি বহুব্রীহি সমাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। প্রথমতে বহুব্রীহি সমাসনো কাক বোলে সেইটো জনা আৱশ্যক। বহুব্রীহি সমাসৰ বিষয়ে এইদৰে কোৱা হৈছে— "অনেকমন্যপদার্থে" (অনেকম্ অন্যপদার্থে) অর্থাৎ অনেক (বহুত, এটাতকৈ বেছি) পদ লগ লগাই যেতিয়া আন এটা পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰা হয় তেতিয়া তাক বহুব্রীহি বুলি কোৱা হয়। এটাতকৈ বেছি প্রথমা বিভক্তি যুক্ত পদৰ সংযোগত যেতিয়া আন এটা পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰে তেতিয়া তাক বহুব্রীহি সমাস বোলা হয়। দুটা বা তাতোকৈ বেছি প্রথমান্ত পদৰ বহুব্রীহি সমাসে সাধাৰণতে দ্বিতীয়া, তৃতীয়া, চতুর্থী, পঞ্চমী, ষষ্ঠী আৰু সপ্তমী বিভক্তি যুক্ত অন্য পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰে। যেনে— কৃতং কর্ম যেন = কৃতকর্মা ইয়াত 'যেন' তৃতীয়ান্তপদৰ অর্থ প্রকাশ কৰিছে। দত্তং ধনং যস্মৈ = দত্তধনঃ (ইয়াত 'যস্মৈ' ই চতুর্থী বিভক্তি যুক্ত পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰিছে। দীর্ঘৌ বাহূযস্য = দীর্ঘবাহুঃ (ইয়াত 'যস্য' ষষ্ঠী বিভক্তি যুক্ত পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰিছে। প্রস্ফুটিতানি কমলানি যস্মিন্ সঃ = প্রস্ফুটিত কমলঃ (ইয়াত সপ্তমী বিবক্তি যুক্ত পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰিছে।)

বহুব্রীহি সমাস দুই প্রকাৰৰ। যেনে— সমানাধিকৰণ বহুব্রীহি আৰু ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি।

ক) **সমানাধিকৰণ বহুব্রীহি ঃ** এই বহুব্রীহি সমাসত যিকেইটা পদৰ সমাস হয় সেইবোৰ একেই লিঙ্গ, বচন আৰু বিভক্তিত থাকে। আগৰ পদটো পিছৰ পদৰ বিশেষণ হয়। যেনে— দত্তং ৰত্নং যস্মৈ = দত্তৰত্নঃ। ইয়াত দত্তং আৰু ৰত্নং পদৰ সমাস হৈছে। ব্যাস বাক্যত (সমাস কৰিবলৈ যিবোৰ পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয় সিহতক ব্যাস বাক্য বোলে) সেই দুটা পদ একেই লিঙ্গ, বচন আৰু বিভক্তিত আছে।

খ) **ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি ঃ** যি বহুব্রীহি সমাসৰ ব্যাস বাক্যত থকা পদসমূহত বেলেগ বেলেগ লিঙ্গ, বচন আৰু বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ হয় তাক ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি বোলা হয়। যেনে— শূলঃ পাণৌ যস্য শূলপাণিঃ। ইয়াত 'শূলঃ' প্রথমাৰ একবচন আৰু 'পাণৌ'

পদত সপ্তমীৰ একবচন হৈছে আৰু লিঙ্গও বেলেগ বেলেগ হৈছে। এতেকে 'শূলপাণিঃ' ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি।

বহুব্রীহি সমাসৰ বিষয়ে থকা কিছুমান নিয়ম তলত দিয়া হ'ল—

১) একেলগে অৱস্থান বুজালে 'সহ' শব্দৰ ঠাইত 'স'ও হ'ব পাৰে। যেনে— পুত্রেণ সহ বর্ত্তমানঃ = সপুত্রঃ বা সহপুত্রঃ, দাৰৈঃ সহ বর্ত্তমানঃ = সদাৰাঃ বা সহদাৰাঃ (দাৰ শব্দ সদায় বহুবচনত ব্যৱহাৰ হয় আৰু ই পুংলিঙ্গ। দাৰ শব্দৰ অর্থ স্ত্রী)।

২) বহুব্রীহি সমাসত 'জায়া' শব্দৰ সলনি 'জানি' হয় (জাযায়াঃ নিঙ্)। যেনে— যুৱতি জায়া যস্য = যুৱজানিঃ, প্রিয়া জায়া যস্য = প্রিয়জানিঃ।

৩) গন্ধ শব্দৰ লগত উৎ, পুতি, সু, সুৰভি আদিৰ বহুব্রীহি সমাস হলে গন্ধ শব্দৰ পিছত ইৎ (ই) যোগ হয় অর্থাৎ গন্ধ শব্দটো 'গন্ধি' হয় (এই বিষয়ে থকা নিয়মটো হ'ল— "গন্ধস্যেদুৎ - পুতি - সু - সুৰভিভ্যঃ")। যেনে— উদ্গতঃ গন্ধঃ যস্য = উদ্গন্ধি (ক্লীৱলিঙ্গ); সুগন্ধং যস্য = সুগন্ধিঃ বা সুৰভিগন্ধিঃ, কিন্তু আন দ্রব্যৰ সংযোগত গন্ধ ভাল হলে গন্ধি নহয়, তেতিয়া গন্ধ হব। যেনে— সুগন্ধং জলম্, সুগন্ধঃ বায়ুঃ।

৪) ধর্ম্ম শব্দৰ লগত বহুব্রীহি সমাস হলে ধর্ম্মন্ হয়। যেনে— বিদিতঃ ধর্ম্মঃ যেন = বিদিতধর্ম্মা।

৫) সংজ্ঞা বুজালে নাভি শব্দৰ লগত বহুব্রীহি সমাস হলে, নাভিৰ ঠাইত নাভ হয়। যেনে— পদ্মং নাভৌ যস্য = পদ্মনাভঃ, মৃগঃ নাভৌ যম্য = মৃগনাভঃ।

৬) একে ধৰণৰ কার্য্য কৰা বুজালে বহুব্রীহি সমাসত সমাসান্ত পদৰ পিছত ইচ্ প্রত্যয় হয়। ইচ্ প্রত্যয়ৰ চ লোপ হয়, কেৱল ই অৱশিষ্ট থাকে। ইচ্ প্রত্যয়ৰ যোগত পূর্ব্ব পদৰ অন্ত্যস্বৰৰ বৃদ্ধি হয় (অ ৰ ঠাইত আ, ই, ঈ ৰ ঠাইত ঐ, উ, ঊ ৰ ঠাইত ঔ, ঋ, ৠৰ ঠাইত আৰ্ হোৱাক স্বৰৰ বৃদ্ধি বোলে)। যেনে— কেশেষু কেশেষু গৃহীত্বা প্রবৃত্তমিদং যুদ্ধম্ = কেশাকেশি, হস্তয়োঃ হস্তয়ো গৃহীত্বা প্রবৃত্তম্ যুদ্ধম্ = হস্তাহস্তি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ বহুব্রীহি সমাস কাক কোৱা হয়?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৯ঃ তলত দিয়াবোৰৰ সমস্তপদ কি হ'ব?

পদ্মং নাভৌ যস্য; সুগন্ধং যস্য;

পুত্রেণ সহ বর্ত্তমানঃ, দত্তং ৰত্নং যস্মৈ।

.....

প্রশ্ন নং ১০ঃ বহুব্রীহি সমাসত 'জায়া'ৰ ঠাইত জানি হয়। কথাটো শুদ্ধ নে অশুদ্ধ?

.....

১০.৫.৪ দ্বন্দ্ব সমাস

আপুনি বহুব্রীহি সমাস অধ্যয়ন কৰিছে। বহুব্রীহি সমাসৰ বিশেষত্বৰ বিষয়ে অৱগত হৈছে।

এতিয়া ইয়াত আপুনি দ্বন্দ্ব সমাসৰ বিষয়ে অৱগত হব পাৰিব। প্রথমতে দ্বন্দ্ব সমাস কাক বোলে সেইটো জনাৰ পিছত তাৰ বিশেষত্বৰোৰো আলোচনা কৰা হ'ব।

'চ' অব্যয়ৰদ্বাৰা সংযোজিত দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ লগ লাগি দ্বন্দ্ব সমাস হয় ('চার্থে দ্বন্দ্বঃ)। দ্বন্দ্ব সমাসত প্রত্যেক পদৰ গাইগুটীয়া অর্থ থাকে। সমস্যমান পদ (সমাস কৰোতে যিবোৰ পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেইবোৰক সমস্যমান পদ বোলে) প্রথমা বিভক্তিত থাকে আৰু সমস্ত পদৰ (সমাস কৰিলে যিটো পদ হয় তাক সমস্তপদ বোলে) বচন সদায় সমস্যমান পদবোৰৰ যুক্ত বচন অনুসৰি হয়। যেনে— ৰামঃ চ লক্ষ্মণঃ চ = ৰামলক্ষ্মণৌ (ৰাম আৰু লক্ষ্মণ); ৰামঃ চ লক্ষ্মণঃ চ ভৰতঃ চ = ৰামলক্ষ্মণভৰতাঃ।

দ্বন্দ্ব সমাস দুই প্রকাৰৰ। যেনে— ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব আৰু সমাহাৰ দ্বন্দ্ব।

ইতৰেতৰ দ্বন্দ্বঃ যি সমাসত সমস্যমান পদৰ বচন অনুসৰি সমস্তপদৰ বচন আৰু সমস্যমান পদৰ শেষৰ পদৰ লিঙ্গ অনুসৰি সমস্ত পদৰ লিঙ্গ নির্ণয় হয় তাক ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব বোলে। যেনে— শিৱঃ চ কেশৱঃ চ = শিৱকেশৱৌ; ৰামঃ চ লক্ষ্মণ ঃ চ সীতা চ = ৰামলক্ষ্মণসীতাঃ; নদী চ পর্ব্বতঃ চ = নদী-পর্ব্বতৌ। শিৱ আৰু কেশৱ (শিৱকেশৱৌ) ইয়াৰ দ্বন্দ্ব সমাসত দ্বিবচন হৈছে। কাৰণ তাত দুজন আছে। নদী আৰু পর্বতৰ (নদী-পর্বতৌ) সমস্তপদ দ্বিবচন আৰু পুংলিঙ্গ। কাৰণ পর্ব্বত শব্দ পুংলিঙ্গ। কিন্তু ৰাম লক্ষ্মণ আৰু সীতাৰ দ্বন্দ্ব সমাসত সমস্তপদ বহুবচন আৰু স্ত্রীলিঙ্গৰ হৈছে। কাৰণ, তাত সীতা পদ সমস্যমান পদৰ ভিতৰত শেষত আছে।

সমাহাৰ দ্বন্দ্বঃ যি সমাসত ব্যাস বাক্যৰ পদৰ লগত সমস্ত পদৰ লিঙ্গ বা বচনৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে তাক সমাহাৰ দ্বন্দ্ব বোলে। সমাহাৰ দ্বন্দ্বত সমস্ত পদটো সদায় ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনত ব্যৱহাৰ হয়।

ক) হস্ত, পদ আদি প্রাণীৰ অঙ্গবাচক, পটহ, মৃদঙ্গ আদি বাদ্যবাচক, পদাতি আদি সেনাবাচক আৰু ধনুর্বাণ আদি অস্ত্রবাচক শব্দৰ সমাহাৰ দ্বন্দ্ব হয়। যেনে—

অঙ্গবাচক = পাণি চ পাদৌ চ = পাণিপাদম্, কৰৌ চ চৰণে চ = কৰচৰণম্, কর্ণে চ নাসিকা চ = কর্ণনাসিকম্।

বাদ্যবাচক = শঙ্খঃ চ দুন্দুভিঃ চ = শঙ্খদুন্দুভি, ভেৰী চ পটহঃ চ = ভেৰীপটহম্; পটহঃ চ মৃদঙ্গঃচ = পটহমৃদঙ্গম্।

সেনাবাচক = সেনাবাচক পদবোৰ বহুবচনত থাকিলেহে সমাহাৰ দ্বন্দ্ব হ'ব। যদি একবচন বা দ্বিবচন থাকে তেন্তে ইতৰেতৰ দ্বন্দ্বহে হ'ব। যেনে— ৰথিকাঃ চ পদাতানি চ = ৰথিকাপাদাতম্; পাদাতানি চ বায়বানি চ = পাদাতবায়ৱম্। হস্তিনঃ চ অশ্বাঃ চ = হস্ত্যশ্বম্। কিন্তু ৰথঃ চ অশ্বঃ চ = ৰথাশ্বৌ (ইতৰেতৰ হৈছে)।

খ) যিবোৰ জন্তুৰ মাজত জন্মগত বিৰোধ বা শত্রুভাৱ থাকে, সেই জন্তুবোধক পদৰ সমাহাৰ দ্বন্দ্ব হয়। যেনে— অহয়ঃ চ নকুলাঃ চ = অহিনকুলম্; মার্জ্জাৰাঃ চ মূষিকাঃ চ = মার্জ্জাৰমূষিকম্।

গ) ব্যাসবাক্যৰ প্রত্যেকটো পদৰ লিঙ্গ যদি বেলেগ বেলেগ হয়, তেন্তে নদী, দেশ আৰু নগৰবাচক পদৰ সমাহাৰ দ্বন্দ্ব হয়। যেনে—

নদীবাচক = গঙ্গা চ শোণঃ চ = গঙ্গা-শোণম্, ব্রহ্মপুত্রঃ চ চন্দ্রভাগা চ = ব্রহ্মপুত্রচন্দ্রভাগম্; সিন্ধুঃ চ বিতস্তা চ = সিন্ধু বিতস্তম্।

দেশবাচক = মালৱঃ চ কুৰুক্ষেত্রং চ = মালৱ-কুৰুক্ষেত্রম্; কাশী চ প্রয়াগঃ চ = কাশী- প্রয়াগম্;

নগৰবাচক = গুৱাহাটী চ শিৱসাগৰঃ চ = গুৱাহাটী-শিৱসাগৰম্।

কিন্তু ব্যাস বাক্যত সমস্যমান পদবোৰ একেটা লিঙ্গত থাকিলে সমাহাৰ দ্বন্দ্ব নহবও পাৰে। যেনে— গঙ্গা চ যমুনা চ = গঙ্গা-যমুনে।

ঘ) পৰস্পৰ বিৰুদ্ধগুণৰ অদ্রব্যবাচক পদৰ সমাহাৰ দ্বন্দ্ব নহবও পাৰে। যেনেঃ- শীতং চ উষ্ণং চ = শীতোষ্ণং বহা শীতোষ্ণে।

ঙ) ধান্য, তৃণ, পশু, পক্ষিন্ আৰু বৃক্ষবাচক শব্দৰ বিকল্পতহে সমাহাৰদ্বন্দ্ব হয়। যেনে— গাৱঃচ মহিষাঃ চ = গোমহিষম্ বা গোমহিষাঃ; হংসাঃ চ সাৰসাঃ চ = হংস-সাৰসম্ বা হংস-সাৰসাঃ; ব্রীহয়ঃ চ যৱাঃ চ = ব্রীহিযৱম্ বা ব্রীহিযৱাঃ।

জানি থোৱা ভাল

১) **একশেষ**— সমান আকাৰৰ অনেক পদ একেটা বিভক্তি যুক্ত হ'লে মাত্র এটা পদ অৱশিষ্ট থাকে। সেই পদৰ একশেষ হ'লে অৱশিষ্ট পদ দ্বিবচনত হয় আৰু বহু পদৰ একশেষ হ'লে অৱশিষ্ঠ পদ বহু বচনত ব্যৱহাৰ হয় ("সৰূপাণামেকশেষ একবিভক্তৌ")। যেনে— বৃষভঃ চ বৃষভঃ চ = বৃষভৌ; কৃষ্ণঃ চ কৃষ্ণ ঃ চ = কৃষ্ণৌ, ফলং চ ফলং চ ফলং চ = ফলানি।

২) এক জাতিৰ বা এক আকৃতিৰ স্ত্রীলিঙ্গ বা পুংলিঙ্গবাচক শব্দৰ সমাস হলে পুংলিঙ্গ বাচক শব্দত সমস্যমান পদৰ যুক্ত বচন অনুসৰি বচনৰ প্রয়োগ হয়। যেনে— হংসঃ চ হংসী চ = হংসৌ, মাতা চ পিতা চ = পিতৰৌ; সঃ চ সা চ = তৌ, মাতা চ পিতা চ = মাতা-পিতাৰৌ ইতৰেতৰ দ্বন্দ্বও হয়।

৩) ক্লীৱলিঙ্গবাচক পদৰ লগত পুংলিঙ্গ বা স্ত্রীলিঙ্গ অথবা ক্লীৱ লিঙ্গৰ সমাস হ'লে, সমস্ত পদটো ক্লীৱলিঙ্গত সমস্যমান পদৰ যুক্ত বচন অনুসৰি হব নাইবা ক্লীৱলিঙ্গৰ একবচনৰ হব। যেনে— সুন্দৰঃ চ সুন্দৰী চ সুন্দৰং চ = সুন্দৰম্ বা সুন্দৰাণি; লোহিতঃ চ লোহিতা চ লোহিতং চ = লোহিতস্ বা লোহিতানি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১১ ঃ দ্বন্দ্ব সমাস কাক বোলে লিখক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ দ্বন্দ্ব সমাস দুই প্রকাৰৰ। কথাটো শুদ্ধ নে অশুদ্ধ লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ তলত দিয়াবোৰৰ সমস্ত পদ কি হব লিখক—

অহয়ঃ চ নকুলাঃ চ; সঃ চ সা চ;

পাণি চ পাদৌ চ; গঙ্গা চ শোণঃ চ।

.....

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব কাক বোলে লিখক।

.....

.....

১০.৫.৫ দ্বিগু সমাস

যি তৎপুৰুষ সমাসৰ পূৰ্বপদ সংখ্যাবাচক হয় তাক দ্বিগু সমাস বোলা হয়। ("সংখ্যাপূর্বো দ্বিগুঃ")। সমস্ত পদটো সাধাৰণতে একবচনত ব্যৱহাৰ হয় আৰু অর্থটোত সমাহাৰ অর্থ প্রকাশ পায় (আটাইবোৰক সামৰি)। যেনে— পঞ্চানাং ৰাত্রীণাং সমাহাৰঃ = পঞ্চৰাত্রম্ (একেলেঠাৰিয়ে পাঁচ ৰাতি)।

দ্বিগু সমাস তিনি প্রকাৰৰ। যেনে— তদ্ধিতার্থদ্বিগু, উত্তৰপদদ্বিগু আৰু সমাহাৰ দ্বিগু।

তদ্ধিতার্থ দ্বিগু ঃ পঞ্চভিঃ গোভিঃ ক্রীতঃ = পঞ্চগুঃ; (পাঁচটা গাইৰে কিনা)

যন্নাং মাতৃণাম্ অপত্যং পুমান্ = যন্মাতুৰঃ; (ছয়জনী মাতৃৰ পুত্র)

দ্বয়োঃ মাত্রোঃ অপত্যং পুমান্ = দ্বৈমাতুৰঃ। (দুজনী মাতৃৰ পুত্র)

উত্তৰ পদ দ্বিগু ঃ পঞ্চ হস্তাঃ প্রমাণং যস্য সঃ = পঞ্চহস্তপ্রমাণঃ (পাঁচহাত পৰিমাণৰ); সপ্ত গাৱঃ ধনং যস্য = সপ্তগাৱধনঃ (সাতটা গৰুৱেই যাৰ ধন)

সমাহাৰ দ্বিগু ঃ সমাহাৰ দ্বিগুত পাত্র, ভুৱন, যুগ আদি শব্দৰ বাহিৰে আন অ-কাৰান্ত শব্দ ঈ-কাৰান্ত হয়। যেনে— ত্রয়াণাং লোকানাং সমাহাৰঃ = ত্রিলোকী; চতুর্ণাং পাদানাং সমাহাৰঃ = চতুষ্পদী (চাৰি ভৰিৰ সমাহাৰ); কিন্তু ত্রয়াণাং ভুৱনানাং সমাহাৰঃ = ত্রিভুৱনম্; (তিনিটা ভুবনৰ সমাহাৰ) দশানাং গ্রামাণাং সমাহাৰঃ = দশগ্রামম্। (দহটা গাঁওৰ সমাহাৰ)

১০.৫.৬কর্মধাৰয় সমাস

আপুনি দ্বিগু সমাসৰ কথা অধ্যয়ন কৰিলে। এতিয়া আপুনি কর্মধাৰয় সমাসৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

যি তৎপুৰুষ সমাসত সমস্যমান পদসমূহ বিশেষ্য আৰু বিশেষণ হিচাপে যোগ হৈ এক অর্থ প্রতিপাদন কৰে তাক কর্মধাৰয় সমাস বোলে। দুটা বিশেষ্যপদৰ কর্মধাৰয় সমাস হ'ব নোৱাৰে। কর্মধাৰয় সমাসত সাধাৰণতে বিশেষণ পদ আগত বহে। যেনে— পৰমঃ পুৰুষঃ = পৰমপুৰুষঃ; উত্তমঃ বালকঃ = উত্তমবালকঃ।

কর্মধাৰয় সমাসত বিশেষ্যপদৰ লগত বিশেষণ পদৰ সমাস হয় ('বিশেষণং বিশেষ্যেণ বহুলম্') আৰু স্ত্রীলিঙ্গ বিশেষণ পদ পুংলিঙ্গৰ দৰে হয়। যেনে— নীলম্ উৎপলম্ = নীলোৎপলম্ ; বিদ্বান্ জনঃ = বিদ্বজ্জনঃ; সুন্দৰী মহিলা = সুন্দৰমহিলা; মহান্ ভুজঃ = মহাভূজঃ (কিন্তু মহদ্ভুজঃ = ষষ্ঠী তৎপুৰুষ); মহৎ ভয়ম্ = মহাভয়ম্ (কিন্তু মহতঃ ভয়ম্ = মহদ্ভয়ম্ পঞ্চমী তৎপুৰুষ)।

কেতিয়াবা কেতিয়াবা দুটা বিশেষণ পদৰো কর্মধাৰয় সমাস হয়। যেনে— পৰমঃ ধার্মিকঃ = পৰম-ধার্মিকঃ; কৃতংচ অকৃতং চ = কৃতাকৃতম্, নীলঃ চ লোহিতঃ চ = নীললোহিতঃ।

ক) **উপমান কর্মধাৰয় সমাস ঃ** যি বস্তুক তুলনা কৰা হয় তাক উপমিত বা উপমেয় বোলা হয়। যাৰ লগত তুলনা কৰা হয় তাক উপমান বোলা হয়। উপমেয় আৰু উপমানৰ মাজত সাধাৰণ গুণবাচক পদৰ লগত উপমানৰ যি সমাস হয় তাক উপমান কর্মধাৰয় সমাস বোলে ("উপমানানি সামান্যৱচনৈঃ")। যেনে— দুগ্ধম্ ইব ধৱলম্ = দুগ্ধধৱলম্, ঘনঃ ইব শ্যামঃ = ঘনশ্যামঃ; পর্ব্বতঃ ইব উন্নতঃ = পর্বতোন্নতঃ (পর্ব্বতৰ দৰে ওখ)।

খ) **উপমিত কর্মধাৰয় সমাস ঃ** "উপমিতং ব্যাঘ্রাদিভিঃ সামান্য। প্রয়োগে" অর্থাৎ একগুণ বিশিষ্ট পদৰ প্রয়োগ নহ'লে ব্যাঘ্র, সিংহ, শার্দূল, চন্দ্র, কমল, পল্লৱ, সুধাকৰ আদি উপমান বাচক পদৰ লগত উপমেয় পদৰ যি সমাস হয় তাক উপমিত কর্ম ধাৰয় সমাস বুলি কোৱা হয়। যেনে— পুৰুষঃ ব্যাঘ্রঃইব = পুৰুষব্যাঘ্রঃ, নৰঃ সিংহঃ ইব

= নৰসিংহ, মুখম্ চন্দ্রঃ ইব = মুখচন্দ্রঃ, অধৰঃ কিসলয়ঃ ইব = অধৰকিসলয়ঃ (কিসলয়ৰ অর্থ হৈছে কুঁহিপাত, কোমল পাত)।

গ) **ৰূপক কর্মধাৰয় সমাস ঃ** উপমান আৰু উপমেয়ৰ মাজত যেতিয়া অভেদ বুলি ধাৰণা হয় তেতিয়া ৰূপক কর্মধাৰয় সমাস হয় ("উপমানোপমেয়োৰভেদে')।

ঘ) **মধ্যপদলোপী কর্মধাৰয় সমাস ঃ** যি কর্মধাৰয় সমাসত ব্যাস বাক্যৰ মাজৰ পদটো লোপ হয় তাক মধ্যপদলোপী কর্মধাৰয় সমাস বোলে। যেনে— ব্যাকৰণং নাম শাস্ত্রম্ = ব্যাকৰণশাস্ত্রম্; সিংহচিহ্নিতম্ আসনম্ = সিংহাসনম্, মধ্যপদলোপী কর্মধাৰয় সমাসৰ আন এটা নাম শাক পার্থিৱাদিসমাসঃ (শাকপ্রিয়ঃ পার্থিৱঃ = শাকপার্থিৱঃ)

সংখাবাচক দশন্ (দহ) শব্দ পিছত থাকিলে, 'এক'ৰ ঠাইত একা, দ্বি-ৰ ঠাইত দ্বা, 'ত্রি'ৰ ঠাইত ত্রয়ঃ আৰু অষ্টন্ শব্দৰ ঠাইত অষ্ঠা হয়। যেনে— এক অধিকাদশ একাদশ (দহতকৈ এক বেচি), দ্বি অধিকা দশ দ্বাদশ (দহতকৈ দুই বেচি), অষ্ট অধিকা দশ অষ্টাদশ (দহতকৈ আঠ বেছি) ইত্যাদি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৫ ঃ দুটা বিশেষ্য পদৰ কর্মধাৰয় সমাস হ'ব পাৰে নে নোৱাৰে লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১৬ ঃ কোন কোন পদৰ মাজত কর্মধাৰয় সমাস হয় লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১৭ ঃ কর্মধাৰয় সমাসত বিশেষণ পদটো সাদাৰণতে আগত বহে নে পিছত বহে লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১৮ ঃ তলত দিয়াবোৰৰ সমস্ত পদ লিখক—
ঘনঃ ইব শ্যামঃ; মহান্ ভূজঃ, নীলম্ উৎপলম্।

.....

১০.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আমি জানিব পাৰিলোঁ যে—

- সমাসে সদায় দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ লগ লগাই এটা পদ গঠন কৰে।
- সমাস বুজাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা প্রত্যেকটো পদক সমস্যমান পদ বা ব্যাস বাক্য বোলে।

- সমাস কৰিলে যিটো পদ হয় তাক সমস্ত পদ বোলে।
- তৎপুৰুষ আৰু দ্বন্দ্ব সমাসত সমস্যমান পদৰ ভিতৰত থকা আটাইতকৈ শেষৰ পদৰ লিঙ্গ অনুসৰি সমস্তপদৰ লিঙ্গ নির্ণয় হয়।
- বহুব্রীহি সমাসত যি কেইটা পদেৰে সমাস কৰা হয়, সমস্তপদত সেইবোৰৰ গাইগোটীয়া অর্থৰ সলনি অন্য পদার্থকহে বুজায়।
- কর্মধাৰয় সমাসত কেতিয়াও দুটা বিশেষ্য পদৰ সমাস নহয়।
- বিশেষণ আৰু বিশেষ্যৰ মাজতহে কর্মধাৰয় সমাস হয়। তাত বিশেষণ পদটো আগত বহে।
- কেতিয়াবা কেতিয়াবা দুটা বিশেষণৰো কর্মধাৰয় সমাস হয়।

১০.৭ অধিক জানিবলৈ

১) বিদ্যাসাগৰ, ঈশ্বৰ চন্দ্র; *সমগ্র ব্যাকৰণ— কৌমুদী*; কলিকতা ঃ দেৱ সাহিত্য কুটীৰ প্রাইভেট লিমিটেড্।

২) ভট্টাচার্য্য, হৰিচন্দ্র (১৯৯৬); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্রভা*; গুৱাহাটী ঃ বৰুৱা এজেন্সি।

৩) ভদ্র, সুধেন্দ্র মোহন (১৯৭৪); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ ও ৰচনা চয়ন*; গুৱাহাটী ঃ অসম ৰাজ্যিক পাঠ্যপুথি প্রণয়ন আৰু প্রকাশন লিমিটেড।

১০.৮ অগ্রগতি খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ হয়।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যেতিয়া দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ লগ লগাই এটা পদ গঠন কৰা হয়, তেতিয়া তাক সমাস বোলে।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ তৃতীয়া তৎপুৰুষ, চতুর্থী তৎপুৰুষ, পঞ্চমী তৎপুৰুষ, ষষ্ঠী তৎপুৰুষ সমাস।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শেষত থকা পদৰ লিঙ্গৰ দৰে হয়।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পিতৃসমঃ বন্ধুঃ নাস্তি। মাসদেয়ং ধনং সদা সময়ে যচ্ছেৎ।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অনেক পদ লগ লগাই যেতিয়া আন এটা পদৰ অর্থ প্রকাশ কৰা হয় তেতিয়া তাক বহুব্রীহি সমাস বোলা হয়।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যি বহুব্রীহি সমাসৰ ব্যাস বাক্যবোৰত বেলেগ বেলেগ লিঙ্গ, বচন আৰু বিভক্তিৰ ব্যৱহাৰ হয় সেইটোৱেই ব্যধিকৰণ বহুব্রীহি।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পদ্মনাভঃ, সুগন্ধিঃ, সপুত্রঃ বা সহপুত্রঃ, দত্তৰত্নঃ।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'চ' অব্যয়ৰদ্বাৰা সংযাজিত দুটা বা তাতোকৈ বেছি পদ লগ লাগি যি সমাস হয় তাক দ্বন্দ্ব সমাস বোলে।

১২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শুদ্ধ।

১৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অহিনকুলম্; তৌ; পাণিপাদম্, গঙ্গশোণঃ।

১৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যি সমাসত সমস্যমান পদৰ বচন অনুসৰি সমস্ত পদৰ বচন আৰু সমস্যমান পদৰ শেষৰ পদৰ লিঙ্গ অনুসৰি সমস্ত পদৰ লিঙ্গ নির্ণয় হয় তাক ইতৰেতৰ দ্বন্দ্ব বোলে।

১৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নোৱাৰে।

১৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বিশেষণ আৰু বিশেষ্য পদৰ মাজত।

১৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আগত বহে।

১৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঘনশ্যামঃ; মহাভুজঃ, নীলোৎপলম্।

১০.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ সমাস কাক বোলে আৰু ই কেইপ্রকাৰৰ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ মহদ্ভুজঃ আৰু মহাভুজঃৰ মাজত পার্থক্য লিখক।

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ কর্মধাৰয় সমাস কাক বোলে উদাহৰণ দি বুজাই লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ পাণিপাদম্, ৰাজপুৰুষঃ, শূলপাণিঃ, বিদিতধর্মনা —এইবোৰৰ ব্যাসবাক্যেৰে সৈতে সমাসৰ নাম লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ সমানাধিকৰণ বহুব্রীহি কাক বোলে বুজাই লিখক।

*** ***** ***